

ANADOLU KÜLTÜRÜNE MÜLHÂK BİR ESER: DÎVÂN-I CEZİRÎ VE HİKMET-PEZİRÎ

AN ADDED WORK TO THE ANATOLIAN CULTURE: DÎVÂN-I CEZİRÎ AND WISDOM-ACCEPTANCE

Timuçin AYKANAT*

Öz

Molla Cezîrî, doğru perspektiften değerlendirilirse; bütünsel anlamda bir tekke-tasavvuf şairidir. Onun şiirinde, yetiştiricilerinin hikmet duygusu tüm anlam varlığı ile duyulur. Bu bakış açısı ile *Dîvân*, bütünsel bir çizgide ilk satırından son satırına kadar irdelenmek yoluyla sunduğu hikmetler açısından değerlendirildi. Sunulan Kürtçe-Türkçe tanık beyitler, konunun anlaşılabilirliğini sağlarken; söz konusu edebiyata uzak olanların, ilgili edebiyat hakkında bilgilenmelerine olanak tanıdı. Böylelikle; Anadolu sahasının Kürt diliyle yazan saygın bir düşünür şairi, şiirsel varlık açısından tümel olarak kimliklendirildi.

Anahtar Kelimeler: Molla Cezîrî, *Cezîrî Dîvânı*, Tekke-Tasavvuf Edebiyatı, Hikmet.

Abstract

Molla Cezîrî, evaluated from the right perspective; He is a lodge-mystic poet in a holistic sense. In his poetry, the sense of wisdom of the planters is heard with the presence of all meaning. With this perspective, the *Dîvân* in question was evaluated in terms of the wisdom it presented through a thorough examination of the first line from the first line to the last line. The presented Kurdish-Turkish witness couplets provide clarity; it allowed those who were distant from the literature to be informed about the relevant literature. Thus; a respected thinker poet who wrote in the Kurdish language of the Anatolian area was universally identified in terms of poetic existence.

Keywords: Molla Cezîrî, *The Dîvân of Cezîrî*, Lodge-Mystic Literature, Wisdom.

*Şî'r-i Türkî verdi ilhâm lafz-ı Kürdî'ye hemân
Yazdı bir Dîvân Cezîrî pür-tasavvuf der-cinân
Söyle Dellâlî hakîkât sırr-ı Hakk'dan buldı râh
İşbu tebliğ gösterir eş'âr-ı Rûm tutdı cihân*

GİRİŞ

İletişime gereksinim duyan kişiöğlü, çeşitli engel durumları dışında, iletişimini dille sağlar. Bu iletişim, elbette salt bir gereksinimsel iletişim değildir. Kişiöğlü, bu iletişim kapsamında; duygu, düşünce, beğeni ve zevklerini de paylaşır. İşte; bu kapsamsal süreç, dilsel verilerle üretilen sanat yapıtlarını doğurur. Adına yaratı da denen bu sanatsal değerler, elbette ki estetik beğeni ve sanatsal kaygı taşıyıcıları gerekçesi ile üst düzey dil örnekleri veya örnek metinleri sunarlar. Böylelikle; bu gibi metinlerin bilim âlemine ve insan yaşantısına kazandırılma süreçleri başlar. Yeryüzü veya ülkeler yaşantısında saygın yerler edinen dillerle yazılmış edebî metinler, daha ivedi bir kapsamda bilim âlemine kazandırılmıştır. Mahallî konum arz eden dillerle kaleme alınan metinlerse; ancak siyasî ve bazı etnik emellerle literatüre kazandırılabilmiştir. Öte yandan bilimsel düzleme kazandırılan her metin, metnin sağlıklı bir kazanım sunması ya da sunmaması/sunamaması konunun ayrı bir boyutu olmak koşuluyla, çok kez özverili irdelenmelere de tabi tutulmamaktadır. Hele yerel dillerle kaleme alınan edebî metinlerin sunumsallığı, bilime geniş perspektiften bakabilmeyi başarmış az sayıda bilim insanına müteşekkirdir. Aslında gözlemlenebildiği kadarıyla; Molla Cezîrî'ye ait *Dîvân* da böyle bir duygu-durum çizelgesi sunmaktadır. Arap, Fars, Türk ve kısmen Batı kültür ve edebiyatından müessir olarak kaleme alınan söz konusu *Dîvân*, hem bir yerel dille yazılması ve hem de geçmişi geleceğe bağlayan bir geçişsel köprü olarak hikmet-i edebîyi bağrında taşıması yönleriyle belirtilen durumları doğrulamaktadır. İnsan yaşantısının vesikası konumunda olan tarih ve onun kayd-ı edebîsi edebiyat, her dem sonuçsallığı sebepselliğe bağlar. Belirtilen kaygılar sonucunda yazıya dökülen söz konusu veriler ve veridizisi, kendisine işaret edilen kaygılar gerekçesi ile var olabilmıştır.

1. Molla Ahmed Cezîrî (1567?-1640) ve *Cezîrî Dîvânı*

Molla Cezîrî'nin yaşamı hakkında aydınlatıcı ya da derli toplu bir bilgi bulunmamaktadır. Onu, edebî ve epistemolojik gündeme taşıyan biricik eseri *Dîvân*'ıdır. *Dîvân*'ından mülhem bazı malumat, onun

* Dr. Öğr. Üyesi, Hakkâri Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Bölümü, (Klasik Türk Edebiyatı Programı), el-mek: timi_cin@hotmail.com.

yaşantısal düzlemini sunumsallığa dönüştürür. İşte; bu sunumsallık, onun ünlü Kürt halk edebiyatı şairi Feziye Tayrân ve yine şair bulunan Mîr İmâmeddîn'in çağdaşı olduğunu tescil eder.

Aynı zamanda bir Kürt edebiyatı tarihçisi ve müderrisi bulunan Molla Cezîrî, bir edip olarak; "Ahmed", "Melê/Mela" ve "Nişânî" mahlaslarını kullanmıştır. Şiirlerinde; tasavvuf, felsefe, mûsikî, tarih, belâgat ve anstronomi gibi birçok edinsel olguyu hürmen-i sâfi vü asl-ı bâkî kabîlinden işlemiş olan merhum, eğitimci (müderris) yapacak kadar bir malumatı haiz olmasından da anlaşılacağı üzere iyi bir eğitim almış ve çokça merhumu da eğitmiştir. Münasebet-i ilm ü irfan vechiyle Cizre, Hakkâri, Diyarbakır ve İmadiye gibi bilâdda bulunan şairin, Arapça, Farsça, Kürtçe ve Türkçeye oldukça hâkim olduğu su götürmez bir gerçekliktir.

Osmanlı edebiyatının doruk noktasına ulaştığı bir evrede şiir ile işgal eden Ahmed Cezîrî, erbâbınca "Pîrê Eşqê/Aşkın Piri", ahabâbınca "Mîrê Şî'rê/Şiirin Sulatânı olarak nam almıştır. Bu nam, şairin, aşkî ve tasavvufî şiir vadisindeki başarısı dolayısı ile kendisine tevcih edilmiştir. "Âşık-ı sâdik" ve "sâlik-i kâmil" makamlarını gören mütefekkirin, meydân-ı suhânda sadece; âşık ve ma'sukun aşkını şevklendiren rakîb ile rekabet ettiği görülür.

Mülk-i lafzın dem-be-dem hâkânıyam şî'r-i cinân

Nâm u şânumdur ki a'lâm işka virmiş dû-cihân

Kemdisine mülhâk birçok edip yetiştiren Molla Ahmed, şiirlerinde daha çok; "aşk-ı ilâhî", "vahdet-i vücûd" ve "şî'r-i hikmet"i işlemiştir. Şiirlerinde; edebî sanatlardan oldukça istifade eden merkûm şair, hayli ağdalı bir dil tercih etmiştir. Acak erbâbının nüfuz edebileceği söz konusu estetik beğeni ve sanatsal kaygı mahsulü, yerli ve yabancı müspet birçok metin kopyası ile müşerrefdir.

Cezîrî Dîvânı, 1815, 1844 ve 1851 yıllarında kopya edilen üç temel nüshayı haizdir. *Dîvân*, söz konusu üç temel nüsha ölçüt alınmak yoluyla çok daha artık sayıda kopya edilmiştir. Ancak bu nüshalandırma süreci, eşmetinlerin bi-tertib olmasından ötürü, *Dîvân* adına çok da yarar sağlamamıştır. Nüshalardan temel ve muteber olanlar; "Muhammed Tayyâr Pâşâ Amedî", "Mahdûm-ı Tayyâr Pâşâ İsmâ'îl Beg" ve "Der-Kurdishe Diwan des Schech Ahmed " namlarını taşımaktadır. Özgün metinler, 06. MK. Yz. A/5086/1 ve 2012/4-4806 arşiv numaralarıyla Millî Kütüphané'de mahfuzdur. Bugüne kadar söz konusu yapıtla ilgili güncel ve en seçkin bilimsel çalışma, Kürtçe-Türkçe eksiksiz bir metin sunan ve Osman Tunç'ça hazırlanan T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları arasında kendine yer bulmuş *Molla Ahmed Cezîrî Dîvânı* adlı yapıttır. Üzücü olan şu ki; söz konusu yapıt, muteber ve manidar bir metin sunmasına karşın; tetkik, tevîl, tahlil ve tescil bakımından nakısdır.

Dîvân, bir tevhid ile başlar. Ardından birçok gazel takdim eder. Gazel nazım biçiminin ağırlıkta olduğu söz konusu yapıt, methiyelere de evsahipliği yapar. Bunun dışında muşâ'are ve mükâlemeler, yapıtta dikkat çekicidir. Çok bendli nazım biçimleri ile de şiir söyleyen Molla, hayli muteber rubailer yazmıştır. Az sayıda murabba örneği sunan *Dîvân*, müfredlerle son bulur. Yekûnda yüz kadar şiiri hâvî bulunan *Dîvân*'ın, hatt-ı zâtında bir dîvânçe hükmünde olduğunu söylemek yersiz olmaz. (Tunç, 2012, 7-10)

2. Molla Ahmed Cezîrî'de Hikemât-ı Şî'riyye

Ahmed Cezîrî'nin şiirleri üzerine bugüne kadar yapılagelmiş bilimsel kimlikli çalışmalar, yukarıda anılan nüshalar ve söz konusu nüshalar eksenli olarak yapılan çalışmalar ile anılan divan metninin takdimi dışında bir hayli sınırlıdır. Belirtilen hayli sınırlı çalışmalar, mezkûr şahsın şiirine yönelik, salt ontolojik/varlıkbilimsel bazı verileri ve kemiyet kabîlinden bazı tevîli içkindir. (Doru, 2014, 207-217; Doru, 2016, 53-71; Turgay, 2011, 139-157; Turan, 2010) Şark kültürünü haiz ve Anadolu kültürüne mülhâk, ayrıca edebî yetkesi çokça artık bulunmayan bir dil kullanılarak kaleme alınmış ve hayli seçkin şiirleri bünyesinde barındıran bir divanın, en azından özsel değerleri açısından terkimi elzem kabîlindedir. İşte; bu bağlamda yüzyılların birikimselliğini yansıtan hikmet olgusunun gerek mezkûr divan düzleminde; gerekse diğer hikmet-darlar nazarında ne suret ve ne muhteva sunduğu kayıt altındadır.

Hikmet lafzı; iştikâken ve mânen hüküm, hikem, hekîm, hâkim ve hükûmet vb. elfâz ile müşterek çizgidedir. İnanılır ya da inanılmaz, bu bir tercihtir ancak daha çok benimsenmiş olgusal düzlemlere göre birbirinin müştaki olan söz konusu sözcükler, asılda hep Allah'ı işaret eder. Zira Allah, hüküm ve hikmet sahibidir. Mutlak hâkim, O olduğu gibi onun yasaları her yasanın üstündedir. Yaşamı tesis eden Allah, hastalığı da şifayı da tesis edendir. Yani bu bağlamda hâkim olduğu kadar hekîmdir. İşte; realiteyi, bunca yıl öncesinden kendine rehber kılmayı başarabilen Ahmed Cezîrî, *Dîvân*'ının aynı zamanda ilk ve en uzun şiirini oluşturan "tevhid"inde, "hük-m-i irâde-yi hikmet-i ilâhî"yi âşikâr kılmıştır.

Mutasavvıfların belli bir kesimi, cüzzi irade sahibi bulunan insanın ve belki nebâtât u hayvânâtın Allah'tan izler taşıdığını ve onun yansıması olduğunu söyler. Bazı kesim mutasavvıf, Allah'ın mahlukâtı yaratmak suretiyle ona kattıklarının olabileceğini ifade eder. Başka ve yadsınamayacak derecede alâkadara

sahip bir bölük mutasavvıfısa; mahlukun ya da özelde insanın Allah'ın koşulsuz bir yansıması olduğunu belirtir. Bu belirtime dayanak olarak da; Kuranikerim'de "O'nun şeklini tamamladığım ve O'na ruhumdan üflediğim vakit siz de O'nun için hemen secdeye kapanın." (Hicr, 29) biçiminde geçen ayet-i celileyi tefsir edip misal verirler. Söz konusu mutasavvıflar, bu düzlemde hareketle "ene'l-Hakk" tabirini üretip dillendirmişlerdir. İnsanın ilâhın aynadaki sureti olduğu teşbihi, belirtilen algı etrafında İslâmî Türk şiirinde var olagelmıştır. Bu da insan yaradılışın hikmet-i ilâhîsi olarak ehl-i tarîke delâlet/yol gösterim teşkil eder:

Husn û mehebbet zatek in me'sûq û 'âşiq latek in¹
Lê sûret û mir'atek in her yek di me'nayê xwe da
Ger dilber û wer 'âşiq in 'ârif di qeyda sadîq in
Ayîneyê nûra Heq in cih cih di wan da cilwe da
'Âşiq ew e dilber ew zahir ew e mezher ew e
Rûha rûhi we gewher ew e her şahidek durdane da² (1/11,12,13/12)

Erbab-ı tasavvuf, birer yaşamsal öğreti durumunu almış tasavvuf öğretisi etrafında öğrencilerinin tıpkı kendileri gibi tasavvuf basamaklarını tırmanarak yaratıcıya ermelerini ister. Zira öğreti basamaklarının tümünü geçip fenâfillâh bulan aynı anda bekâbillâh da bulur. Bunun için perde-yi verâ'nın çâk etmesi iktizâ eder. Buna da dirayet lazımdır:

Çarê hilîn yarê bibîn ne d'perdeya tarî bibîn
Sed carî ez karî bibîn gul wê di nava bexçe da³ (1/43/16)

Kuranikerim'de "- Ben sizin Rabbiniz değil miyim? - Evet Rabbimizsin" (A'râf, 172-173) biçiminde geçen ayet-i celîle, müfessirlerin, mutasavvıf âlimlerin ve nihayet şairlerin teviliyle ruhlar âleminde kurulmuş bir meclisin varlığını işaret eder. Bu mecliste ilâh, kullarına bir içecek sunmuş ve kullar kendilerinden geçerek sarhoş olmuştur. Kullarla ilâh arasında yapılan akd-ı bâkî divan şairlerinin sıklıkla gönderimde buldukları bir vakıa olmuştur. Nitekim Şeyhî-i Germiyânî, bu bağlamda "şî'r-i acîbe" namını verdiği bir şiirinde Farsça-Arapça mülemma olarak şu kaydı düşer:

Piş-i to-be-nûş-ı şîrîn-lebet
Lâ yehillu'ş-şurbu an hamrîn harâm⁴

Şeyhî, söz konusu kayıtle, ilâhın huzurunda bir toplantı yapılmış olduğu öngörüsünü anarken; kendisine işaret edilen ayetlerin nihayeti olan, "sonra kıyamet günü bilmiyorduk demeyesiniz diye" söylemini de başka bir içkiye eğilim göstermemek ifadesi ile ibareleştirir.

Şeyhî ile aynı bağlamda bir başka kayıt düşen Cezîrî, ilâhın kullara mey dolu bir kadeh sunduğu varsayımını manzumlaştırır:

Wahid ji nûra wê durê peymanê û cama surê
Mey rêhtî anî ber firê hem cam û hem peymanê da⁵ (1/67/20)

Güncel adlandırmasıyla "dört unsur" biçiminde ifade olunabilecek "anâsır-ı erba'a" var oluşa ilişkin görüş belirten her hikmet şairinin ve mekteb-i irfan mensubunun anlam evreninde yer almıştır. Bu yer alış, var kılınan varlığın sürerlik gösterebilmesi için sonsuz bir devinim sunan "dört unsur"a gereksinim duyduğu biçimindedir.

Çar 'unsur in çar teb'et in er ew bi mîzan vêk ketin
Bi feyz new'ê lêk ketin wan sûretê şexsiyye da
Hetta bi mîzan çar esil vêkra nebin cem' û wesil
Cisman di hev naden nesil bazû di yek da rence da⁶ (1/110, 111/27)

İslâm'da iradenin taassubu ya da tahakkümünün söz konusu olup olmadığı ya da iradenin kimde bulunduğu, evvel dönemlerden beri tartışılmalıdır. Mevzubahis durum, aslında kader mefhumu ile de

¹ Metin örneklemeleri ve Türkiye Türkçesine aktarımlar, yazı boyunca Tunç, Osman (2012). *Molla Ahmed Cezîrî Dîvânî-Melayê Cezîrî*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları adlı çalışmadan yola çıkılarak sunulacak ve her bir örnek ayrıç içinde sırasıyla şiir, beyit ve sayfa numarasına işaret edilmek yoluyla verilecektir.

² Güzellik ile sevgi aynı zattır, âşık ile maşuk aynı zat/Her biri kendi manasında sûret ile aynadır bizzat//İster âşık ister dilber, arif olan sadıktır bunda/Birer aynadırlar Hakk'ın nuruna, yer yer tecelli eder onlarda// Âşık da O'dur, sevgili de O; zahirde O'dur, mazhar da O/İnci tanesi olan her güzeldede ruhun da ruhu O'dur, cevher de O.

³ Perdeyi kaldır da gör sevgiliyi, karanlık perdeden görmeye çalışma/Gücün varsa eğer, yüz kez görebilirsin bahçedeki gülü.

⁴ Senin huzurunda tatlı dudaklarından içince; haram olan bir başka içkiyi içmek helal sayılmaz.

⁵ Vahid olan Allah o incinin nurundan tilsimli kadehe/Mey doıldurup câm ile peymaneye içmek için sundu bize.

⁶ Dört unsur ve dört nitelik bir araya geldi bir ölçü ile/Fezde ise farklıdır birbirlerinden şekilce ve sûretçe//Bir araya gelip birleşmezse bu dört unsur bir ölçü ile/Asla ayrılp fark edilmez cisimler ne kadar çabalasan da.

ilişkilidir. Yani mahlukat, bütünüyle Allah'ın kendilerine nasip ettiği yaşantıyı mı yaşamakta yoksa ferdi iradelerini kullanıp, ona göre mi hareket etmektedirler? Bu duygu-durum çizgisi, farklı şahıslarda farklı çağrışımlar uyandırır da şairan-ı hikmet, bütünüyle irade-i ilâhîye teslim olmuş görünmektedir. Mutasavvıf olmanın bir getirisi olan bu tutum, Cezîrî şiirinde de yer bulur:

Her hey'at û her cismekî her new' û ferd û qismekî
Rûh wî bi destê ismekî mayî di qebze'w pence da⁷ (1/114/27)

Hikmet şairleri, ilmin mutlak suretle Allah'tan alındığını belirtirler. Öte yandan bilgiye veya kismete salt akılla ulaşmanın mümkün olmadığını söylerler. Akıldan ziyade kalbe değer veren divan şairleriyle eşdeğer bir çizgide vahdet nurunu üstün tutarlar. Nitekim; Cezîrî de vahdet nurunun, arşı anlamda bir rehber olduğunu ve "bilinmezlik ilmi"nin ancak Allah'ın tasarrufuyla kulda vücut bulacağını öne sürer.

Remzên nucûm û hey'atê 'eqlê mucerred naretê
Bênûr û 'ilmê wehdetê dama di şekk û şubhe da
Feyyadê 'ilmê min ledun pey pey ji behra "kaf û kun"
Kef kef bi ustadê sexun her gewherek nasufte da⁸ (1/117, 118/27)

Genel anlamda divan şairleri ve özelde şairan-ı hikmet, aşka taliptir. Mal, mülk, altın ve gümüş ardında koşmazlar. Bu yönüyle tanınan söz konusu mutasavvıflar, her hâl ve her durumda sahib-i şükr ü sena üzeredirler. Nitekim Cezîrî de insanlık ve belki de şairlik kimliğini, söz konusu hikmet çevresinde biçimlendirir:

Minnet ji Xuda'yê ku bi ebdê xwo Melayî
İksîrê xemê 'ışqê ne dînar û direm da⁹ (2/10/30)

Hikmet şairleri, mutasavvıf kimliklidir. Bu cihetle, kendilerini, asr-ı saadette aldığı anlamsal değer istikametinde miskin olarak değerlendirirler. Hayatın her zerresinde soluğunun buğusu, teninin izi bulunan Yûnus dahi kendine miskin der:

Miskin Yûnus bî-çâreyim
Başdan ayağa yareyim
Dost ilinde âvâreyim
Gel gör beni ışk n'eyledi

Aynı bağlamda kendine miskin lafz-ı müsbetini telkin eden Molla Cezîrî, hatt-ı zatında alışılmış mutasavvıf miskinlerden ayrı olarak, aşkta rind tavırlıdır. Bu da onu bilindik bir hikmet boyutunun dışında ayrı bir kategoride alımlamayı gerekli kılar:

Rûh û rewanê min hebîb dîsa bi telbîsa reqîb
Rencîde kir miskîn xerîb terka dilê ehbabi da¹⁰ (3/6/30)

Hazreti Alî'ye nisbet edilen nokta ve ilm eksenli ve hatta Kuran bağlamı bazı elfaz malumdur. Bunlardan ünlü ikisi şu biçimdedir:

"İlim bir nokta idi, cahiller onu çoğalttı"; "Kuranı kerim, Fatıha Suresiyle, Fatıha Suresi, besmele ile besmele, bâ harfiyle başlar. Ben de bânın altındaki noktayım". İşte bu sözler, Allah'ın arslanı Alî'nin ilme ne kadar değer verdiğini gösterirken; kâinatın vahdet-i vücut olduğunu da işaret eder. Söz konusu algı, tasavvuf ehli hikmet şairlerinde ve özelde Cezîrî'de yer bulan bir olgudur:

Herf ji yek bûne fesl ger birbirî wan bi esl
Herf dibin yek xetek xet ku nema nuqte ma¹¹ (45/9/32)

Mutasavvıflar, vahdet-i mutlakın sonsuz nur olduğu konusunda hem-fikirdirler. Bu sonsuz nurun, tecelligâh-ı ilâhî olan gönülde zuhur ettiğini düşünen ve öylece inanan ehl-i tasavvuf, en çok da "kayd u taklîd"den imtina eder. Hikmeti algılayabilme ve yaşayabilmenin temel ölçütü, aslında tasavvuf bulunduğundan her bir mutasavvıf kimlikli hikmet şairi, belirtilen algıyı mutlak surette şiirinde işler. Cezîrî, aynı algıyı eşsel bir söylemle şöylece işler:

Wehdetî mutleq Mela nûr e di qelban cela
Zori di vê mes'elê ehlê dilan şubhe ma¹² (4/10/32)

⁷ Varlıkların her bir nevi her bir ferdi her bir kısım ve heyeti/Allah'ın güzel isimlerinden birinin iradesi ve hükmü altındadır.

⁸ Ulaşmaz akıl tek başına yıldızları ve feleklerin remizlerine/v ahdet ilminin nuru olmazsa düşüp kalır şek-şüphe tuzağında//İlm-i ledûnün feyzini veren Allah "kâf u kun" denizinden/Söz incisinin ustası ile avuç avuç işlenmemiş cevher verdi.

⁹ Şükürler olsun Allah'a ki kulu olan Mela'yı/Aşk iksiriyle sarhoş etmiş vermemiş ona altın gümüş sevgisini.

¹⁰ Ruh-ı revanım sevgilim yine rakibin kışkırtmasıyla/Yaraladı bu garip miskinini düşünmeden sevenlerin gönlünü.

¹¹ Bir kaynaktan çıkmış olan harfleri asıllarına döndürsen eğer/Bir çizgi olur harfler o da asla dönünce sadece nokta kalır.

Şairan-ı hikmet, şiirde birçok algısal yapı işler. Söz gelimi; Hz. Mûsâ'nın Tûr Dağı'nda ilahla yaklaşması hadisesi, hakkelyakîni anlatması bakımından hikmet şairlerinin dariyye-yi mukîmi olmuştur. Hikmet şairleri, söz konusu vakıyı işlerken; "Mûsâ, belirlediğimiz vakitte Tûr'a gelip de Rabbi O'nunla konuştuğunda O, - Rabbim! Bana görün, sana bakayım dedi. Rabbi, - Sen beni asla göremezsin fakat şu dağa bak, eğer o yerinde durabilirse; sen de beni görebilirsin, buyurdu. Rabbi, o dağa tecelli edince; onu paramparça etti; Mûsâ da bayılıp düştü. Kendine gelince dedi ki: - Seni eksik sıfatlardan tenzih ederim, sana tövbe ettim; ben inanların ilkiyim." Araf Suresi (7/143) mealindeki ayeti mesnet alırlar. Bu doğrultuda Cezîrî de ilâhın dağı işaret ettiğini ve söz konusu dağın şimşekler etrafında ışıdığını betimler:

Ji Wadyê Eymena dilber nizam enguştek îzhar kir

Ku xweş enwar û berq in wê tecellabûn di Tûrê da¹³ (7/26/38)

Hikmet ilmi, asılda feyz ve bereket kaynağıdır. İnsanın ilmîni arttırdığı gibi Allah'a karşı olan aşkı da arttırır. İnsana gerecek iman sağlayan ilm-i hikmet, şehadette de onu Kuran'a bağlı kılar. Cezîrî dilinde; hikmet ilmi, aşk kaynağı ve mürşitler aracılığıyla müritlere aktarılması gereken bir olgu olarak; sakilerin, sadeften kadehle içki sunmasına teşbih edilmiştir:

Feyda 'ulûmê hikmet cama sedef ku gerê

Me J'destê muxbeçan dît bi Mishef û bi ayet¹⁴ (14/3/52)

Divan şairi için rintlik muteber; sofuluk, zühd ve takva ise ahvâl-i beterdır. Aynı şiirin şairleri, rindi yüceltirken tâife-i hâcegânı tenkit ederler. Önemle üzerinde durdukları hassas nokta, edep ve erkân gözetmektir. Lâ-edrî kabilinden olan şu söz dizisi, bunu izaha kâfidir:

Girdim ilim meclisine eyledim ilim taleb

İlim geride kaldı ille edeb ille edeb

Cezîrî, eşdeğer anlam katmanı çevresinde züht ve günahı bir kefeye koyarak edep ve erkânı üstün tutmuştur. Esasen böylelikle; şairan-ı hikmetin algısal standardını çizmiştir:

Gunah zuhd û tamat hilnagirit [x]era[b]at

Kesê bi vî lirê bet divê biket rî'ayet¹⁵ (14/5/52)

Hikmet talebesi ve hikmet içerikli ders hakkında da yorum getiren Cezîrî, meseleyi kabiliyete bağlar:

Her gil û seng dibin zêr bi tedbîrê hekim

Qabiliyyet ku nebit hikmetê ustadi çi ket¹⁶ (15/5/54)

Hikmet şairlerinin aşk anlayışı, ulvidir. Onlar daha çok aşk-ı hakikiyi tanırlar. Aşk esasen mecazen başlar. Erdem, mecazî aşktan hakikî aşka geçebilmektir. Bu bağlamda aşk-ı suretîden aşk-ı asliyyeye ermeyi umarlar. Bunun sırrını da marifet de görmüşlerdir. Biliş anlamına gelen marifet, şairan-ı hikmette kendini bilme ve dolayısıyla ilâhı bilme yönleriyle değerlidir. Nitekim Yûnus, ilim olarak gördüğü marifet katmanında kendini bilmenin önemine dikkat çekmiştir:

İlim ilim bilmekdür

İlim kendün bilmekdür

Sen kendünü bilmezsin

Yâ nice okumakdur

Hikmet şairleri, hakiki aşka erme noktasında bir rehber olarak gördükleri marifetin, "kendini bilen, Rabbini bilir" mealindeki "men arefe nefsehû fekad arefe Rabbehû" hadisinden mülhem olduğunu düşünürler. Cezîrî de bu eksende marifetin salike olan katkısına dikkati çeker:

Salik kî ye hatî bi heqîqet ji mecazê

Sûret neşunasî û bi me'na ne fena girt¹⁷ (17/3/58)

Hikmet şairlerinin yaşamında ve kulluk yaşantısında edep, oldukça önemli yer tutar. Edebin hâsıl olabilmesi için de sabır gereklidir. Zira terbiye zaman ister. Sabır da manevî kazancın anahtarıdır. "Es-sabru miftâhu'l-ferec/Sabır, başarının anahtarıdır" hadis-i şerifi, bunu izaha yetmelidir. Sabrı, leziz bir meyveye müşabih kılan Cezîrî, gönlün mutmain olmasını söz konusu meyvenin insandaki varlığına bağlar:

Sebrê berê şîrîn e we ustadi xeber da

¹² Vahdet-i mutlak bir nurdur Mela tecelli eder gönüllerde/Neylersin ki bu meselede ehl-i gönül kaldı şüphede.

¹³ Sevgili Eymen Vadisi'nden sadece bir parmağını gösterdi/Çünkü Tûr-ı Sînâ'da çok güzel nurlarla şimşekler tecelli etti.

¹⁴ Hikmet ilminin feyzini dönüp dolaştığında sadeften kadeh/Mey sunucuların elinde gördüm tanıktır buna Mushaf ile ayet.

¹⁵ Bunca göstermelik zühdü ve günahı kaldıramaz harabat/Bu kapıdan giren için vaciptir erkân u adaba riayet.

¹⁶ Kimyagerin elinde her taş ve çamur hiç dönüşür mü altına/Talebenin kabiliyeti yoksa üstadın hikmetli dersi ne yapsın.

¹⁷ Mecazî aşktan hakikî aşka geçemez salik/Tanımadan anlamını marifetin olmadan fena makamına mâlik.

Lew dil me di celayî xeman xurrem û şa girt¹⁸ (17/12/58)

Ehl-i tasavvuf, aşk yolunda müride bir mürşidin mutlak surette gerek olduğunu söyler. Mutasavvıfîne göre; verilen emeğin dönüt sunması için mürşit illa şarttır. Cezîrî de bu konuda hem-fikirdir:

Da di seyra 'işqê dil bêxwe dilir

Lê dibit seyra ku bêdilber "ebes¹⁹ (19/3/62)

Hikmet, ilâhîdir. Kul, bu ilâhî hikmetten müntesiptir. Ancak, kendinde var olan cüzzî hikemle âlemin sırlarını anlaması, pek de mümkün değildir. Önemli olan Allah'ın takdir ve hikmetini bilip anlayabilmektir. Halk arasında "hikmet-i ilâhî" lafzının kullanılması bu cihettendir. Bütünüyle halk kokan bir şair kimliği arz eden Cezîrî de aynı kanaattedir. Nitekim, kendi hikmetini yok sayarak ilâhî hikmete teslim olur:

Razê dehrê ji sipihî tu nizanî bi cedel

Hikmetê Dawar e tu j' hikmetê Dawer meke behs²⁰ (20/8/64)

Ehl-i tasavvuf ve ehl-i hikmet, "killet-i ne'âm, killet-i te'âm, killet-i kelâm" yani az uyumak, az yemek ve az konuşmak teeddübüne ehemmiyet verirken; özel zaman ve zemin dilimlerini ihya etmeyi de ihmal etmez. Her bir şiiri ayrı bir hikmet ve şiirleri de *Dîvân-ı Hikmet* adını taşıyan hakîmâne şiirin piri Hâce Ahmed Yesevî, şairan-ı hikmete ilham olacak biçimde şu kaydı düşer:

Ne hûş tatlık Hakk yâdı

Seher vakti bolganda

Baldan süçik Hakk adı

Seher vakti bolganda²¹

Nitekim; Cezîrî de hikmetin piri ile bağlamdaş olarak şunları söyler:

Tu sehergeh bi temaşa were bazarê hudûs

Lê ne bêfaîde azarî nedet xarê hudûs²² (21/1/64)

Hikmet şairlerinin ve ehl-i tasavvufun ilâha bağlılığı son derece kavîdir. Nitekim; her şi'r-i hikmet, bu hâli muhtevîdir. Cezîrî de her şairan-ı hikmetin ayrı bir nevidir. Bu anlamda şu beyit diğer hikmetli sözlere revîdir:

Bil ji sultanê qidem min bi kes îqrari niye

Ger li kama men nihin metqeb û bizmarê hudûs²³ (21/4/64)

Ehl-i tasavvuf ve ehl-i hikmet, kullukla beraber mahlukatı ve âlemi anlamayı da telkin eder. Bu durumun bazılarınca yadırgandığı da olur. Süleyman Paşa'ya ait şu söz dizisi, bu bağlamda hayli manidardır:

Namazdan çıkdılar seyre gitdiler

Zavallı zâhidler gör ne ettiler

Zahidler, namazlarını kılıp, seyr âlemine dalmışlardır. Yani Allah'ı namazda keşf etmenin ardından âlemi de keşf etmeyi denemişlerdir. Ancak ehl-i zühhd olmaları, onları zavallı olarak göstermiştir. Ehl-i sûfî veya ehl-i hikmet, ehl-i zühdden az ya da çok farklıdır. İşte; aynı durum, ehl-i hikmette şöylece belirmiştir:

Tu hudûsê we mebîn qenci nezer dî carek

Li esasê qidemê daniye dîwâre hudûs²⁴ (21/9/66)

Ehl-i hikmet, insanı ilâhî soyağacının en değerli meyvesi olarak görür. O meyvenin aslı da belirtilen ağacın var edicisi ve belki de müşabihlen ağacın ta kendisi bulunan Allah'tır. İnanıldığı doğrultuda; herkes mutlak olarak aslına dönecek yani ilâhına kavuşacaktır. Cezîrî, söz konusu durumu şöylece tebyin eder:

Bide eslê xwe we tertîbê qiyasê jê ke

Ger nizanî çiye yekcari berê darê hudûs²⁵ (21/10/66)

Allah, evrenle hem-hâl olmuştur. Tam da içindedir. Yani her yerde ve zamandadır. Ancak ne yazık ki mahlukat, bunu idrakten yoksundur. Bu doğrultuda; okyanusta bir damla kabîlinde olan insan, kendi

¹⁸ Sabır meyvesinin tatlı olduğunu haber verdi aşkın üstadı/Mutmain oldu gönül bunca gam ve kederden sonra.

¹⁹ Sakın girme aşk yoluna bî-yâren/Zâyi olur her çaban bil eren.

²⁰ Cedel yoluyla anlayamazsın feleklerin seyrinden âlemin sırlarını/Allah'ın takdir ve hikmetidir hikmetinden söz etme artık.

²¹ Tan vakti olduğunda Allah'ı anmak ne kadar hoş bir lezzettir/Tan vakti olduğunda Allah'ın adı baldan bile lezzetlidir.

²² Seher vaktinde ilâhın pazarını seyre gel/İlâhın dikenleri, seni boşuna incitmesin sakın.

²³ İnanmam tasdik etmem ezel sultanından gayrısını/Delseler de aşık kemiğimi ilâhî matkap ve çiviyle.

²⁴ Gelişigüzel bakma varlık âlemine iyice nazar kıl bir kez ona/Çünkü Allah'ın duvarları kıdem temelleri üzerine oturmuştur.

²⁵ Kendi aslına dön de oradan yola çıkarak yap kıyası/Eğer bilmiyorsan meyvesi nedir şecer-i ilâhînin.

varlığının tümeli olan okyanus hakkında âşikâne bir hükme sahip değildir. Nitekim Hayâlî Beg, bu durumu şöylece tasvir eder:

Cihân-ârâ cihân içindedir ârâyı bilmezler
O mâhîler ki deryâ içredir deryâyı bilmezler

Deniz içinde bulunan balıkların denizi bilmemesi gibi; (insanlar da) cihanı süsleyen, cihanın içinde olmasına karşın, süsleyiciyi bilmezler.

İfade edilenlerle bağlamdaş bir söyleme Cezîrî de değinir:

Dil behr e we sed hezar mewc in
Arif çi xeber ji behrê mewwac²⁶ (22/14/70)

Tasavvuf, yumuşatma ya da yumuşak huyluluğa bürünme anlamlarını ihtiva eder. Tarikat, yol demek olup hacet-reva eder. Hikmet, sır anlamında şöhret bulup kalbe deva eder. Hasılı, tüm bunlar, insanın fenasını ihya bekasını mev'a eder. Yaşam, beşikten mezara; mezardan da hayat-ı ebedîye uzanan bir yol misalidir. Yolun ihyası ise., ancak Allah'ın yardım ve vearlığı ile olanak bulur. Şairan-ı hikem, bunu böyle bilir; böyle eyler:

Da em bi wê dil hey bikeyn pê sîne dax û keyn bikeyn
Sed menzilan pê tey bikeyn ew dê di seyrê det rewac²⁷ (24/3/70)

Hikmet şairleri, ilâha olan kurbıyyete oldukça önem verirler. Yakınlık anlamına gelen kurbıyyet de arı bir kullukla tesis olunabilir. İlâh'a karşı arı bir kulluk gösteren kulun, ereceği nokta makam-ı vuslattır. Kulun yaşantısı, kalû-belâdan vuslata kadar olan süreçte, karanlık bir geceye benzer. O geceyi ısıtacak olan da yine Allah ve mazhariyetleridir. Cezîrî, bu durumu şöylece terkim eder:

Bênûr û narê muhbetê bêneqş û wez'ê qudrete
Naçîn meqamê weslete nûrun lena we'l-leylu dac²⁸ (24/4/72)

Toprak, çok katmanlı bir sözsel yapıdır. Çokça kümelenmiş anlamına gelen toprak sözcüğü, anlamsal ilişiklik bakımından ayrı ayrı düzlemler yansıtır. Tabiatın önemli bir paydaşı olan toprak üreyişi sembolize etmekle değerli; herkesin ayakları altında bulunmak dolayısıyla ise hor ve hakirdir. Şairler, özellikle de mutasavvıf kökenli hikmet şairleri, toprağı, insanın özü olmak dolayısıyla üstün ve olumlu betimlemişlerdir. Cezîrî, ruhun üstünlüğünü kabul ederken; toprağı esir alıcı ve sönük bir unsur biçiminde tasvir eder:

Heyf e wî ra xak û gil bit 'arifê çalakirûh
Dê mucerred bit ku pertew det ji nû ew pakirûh²⁹ (25/1/72)

"İrfan mektebi" olarak namlandırılabilinecek şîr-i kadim, rinde kıymet biçmesinin aksine hâcegânı tenkit eder. Lakin ârifânı bu halkanın dışında tutar. Yani irfan ehli ârifler, hikmet şairleri nazarında her dem muteberdir. Ruh ulviliği yansıtan ârif, ceng-i ruha karşı, her dem elde teberdir. Nitekim Cezîrî, keyfiyyet-i itibarın ancak ârif de mahfuz ve ârife mahsus olduğunu anar:

Hey'eta keyf u kemê bêkeyf e keyfa 'arif e
Dê biminit ger nebit naçari bê tiryakî rûh³⁰ (25/6/72)

Mutlak güzelliğin gizemi, kişiöğünca anlamlandırılmak istenmiştir. Kadim şairlerin büyük bir çoğunluğu bu anlamlandırmanın kalple yapılabileceğini ifade etmiştir. Az sayıda kadim şair, akli işaret ederken Cezîrî, bu noktada idrakin gerek olduğunu belirtir. İdraki parlak olan ruh, hem sonsuz güzeli hem "küntü kenzen" sırrını ve hem de "levlâke"nin manasını idrak edebilecektir:

Pur ji can derrakeyek rewşentir û wala divê
Sûreta husna muqeddes da bi ket idrakê rûh
Ger xeberdar î ji sirra "kuntu kenzen" guh bidêr
Da bi sed terzan beyan key me'nayê "levlâk"e rûh³¹ (25/8, 9/74)

Hikmet şairleri, ontolojik birçok mefhumu idrak etmeyi denemiş ve söz konusu kavramları şiirlerinde işlemişlerdir. Botanî Molla Ahmed Cezîrî de şiirinde varlık ve anlam katmanlarına ilişik

²⁶ Yüz binlerce dalgası olan bir denizdir gönül/Haberi yok ârif olanın bu çok dalgalı denizden.

²⁷ O'nunla diriltelim gönlü O'nunla yakıp dağlayalım sineyi/O'nunla aşalım yüzlerce menzili O'dur bu yolu değerli kılan bize.

²⁸ Olmadan O'nun nuru ve ateşi kudretinin sanatı ve nakışı/Ulaşamayız vuslat makamına nurumuzdur o karanlık gecelerde.

²⁹ Yazık bu çalak ve ârif ruha ki esir düşmüştür toprakla balçığa/Parlarsa eğer yerniden soyutlanıp kurtulur bu pak ve latif ruh.

³⁰ Gerçekte bir keyfiyyet yok nitelikte ârif olmandır asıl keyfiyyet/Çaresiz kalır insan eğer yoksa tiryak olacak ruha bir nesne.

³¹ Ruhtan önce çok yüksek ve parlak bir idrak gerek/Ta ki ruh anlayabilsin kutsal güzelin sırrını// Eğer haberdar isen "Küntü kenzen" sırrından iyice kulak ver/Ki açıklayasın yüz cihetle ruhun "Levlâke" manasını.

barındıran bazı mefhuma yer vermiştir. Bu mefhumların başında hikmetle müstamel olan kavramlar gelir. Söz konusu şiirde işlenmişlik açısından; “sırr-ı vahdet, ezel, ebed, zat-ı Kibriya, kıdemiyyet, sermediyyet, vahid, ehad, samed, derya, şems, kainat, bulut, sanem, cemal, akıl, hayret, tecellî, sahra, kemiyyet, keyfiyyet, feyz, inayet, ilim, vukufiyyet, zaman, mekân, âlem, hesap, beden, ruh, insan, iblis, idrak, çare, cevher” kavramları yoğun olarak paydaştır. Gazel formuyla yazdığı bir şiirinde söz konusu mefhumu geniş çaplı olarak tahlil ve tevil eden Cezîrî, esasen şahs-ı münhasırının hikmet çizgisini tayin eder. Bu doğrultuda; ezel ve ebedi var edenin tek olduğunu belirten şair, ezel ve ebedin aslında aynı şeyler olduğunu söyler. Nitekim; Samed olan Allah, vahid ve ehadı bir kıldığı gibi ezel ve ebedi de bir kılmıştır. Bu birlik, deniz ve içinde yer alan kabarcığın birliğine benzer. Denizi oluşturan unsurun çözgü ve atıkları ayrıştırılsa; ortaya çıkan öz su olur. Evreni var eden, birlik güneşidir. Varlığı görmeyi engelleyen gökteki bulut değil; gözdeki marazdır. Hâlık'ın güzelliği, putlaşmış güzellerde bir yansımadır. Önemli olan bu tecellinin ayırımına varmaktır. Denizle sahra var oluş itibarıyla birdir. Ondan nimet almayı bilen onu yaratanı da bilir. Bu sırların zerresine vakıf olsaydı iblis, insana muhakkak secde ederdi. Evren ve yaşantının işleyişini aciz akıl idrak edemez. Bu durumu anlamaya ilişkin harcanan çabanın getirisi ancak şaşkınlıktır. Tüm bu nizamı anlamaksa marifete tâbidir:

Sirrê wehdet ji ezel girtiye hetta bi ebed
Wahidek ferd e bi zatê xwe û nînin çu 'eded
Di qîdem da ezel û 'eynê ebed herdu yek in
Sermediyyet we dixwazit ne ezel bit ne ebed
Ferq e wahid ji ehed lê di meqamê semedî
Bi heqîqet ku yek in herdu çî wahid çî ehed
Yek e derya tu bizan qenc çî mewc û bi hebab
Di esil da ku hemî av e çî av û çî cemed
Afitaba ehediyyet di xwe da girtiye kewn
Ne ku 'ewrek heyê lê girtiye çehvên me remed
Husn û zatê but û latan ji cemala Samed e
Ji misalê senemî weku tecella ye Samed
Xeyrê derya niye sehra bi heqîqet emma
Ji rûyê keyf û kemê av bûye şubhet zebed
Kulle yewmin huwe fî şe'ni nebî xafil jê
Her peyapey ji şu'ûnan dikirit feyz meded
Ger ti Adem bidiya sirr û 'ilim Iblîsî
Hînema ebserehu kebbere hînen we seced
Çî zeman û çî mekan û çî cihan in çî felek
Çî meqadîr û tefasîl û hesab in çî 'eded
Çî munafat û luzûm in çî qiyas û çî misal
Ev çî tewlîd e çî terkîb e çî rûh in çî cesed
Ser bi 'iczê diretin quwwetê derrakeyê ma
Rece'e'l-'eqlu kelîlen we meta qame qe'ed
Heyret û 'icz e serencami di babê nezerê
Key bi Xaliq nezera qasîrê mexlûqê resed
Guftûgo çend e Mela me'rifetê peyda ke
Gewhera me'rifetê nagehitê kes bi xired³² (33/1-14/84-86)

³² Vahdet sırrıdır kuşatan evreni ezelde ta ebede/Zatında tektir ve birdir O taaddüt nerede//Ezel ve ebed aynı şeydir kıdemiyyette/Çünkü ezel ve ebed farkı yok sermediyyette//Gerçi sözlüklerde farklıdır “vahid” ile “ehad”/Lakin gerçekte yoktur farkları birleştirir onları “Samed”//Bil ki deniz aynı denizdir deşişse de dalgaları kabarcıkları/Tümünün sudur aslı çözülsede de çözülmese de buzları//Birlik güneşidir zatında kuşatan tüm evreni/Engel bulut değildir görmeye gözdeki hastalıktır nedeni//Putlaşmış güzellikler cemalinden yansımalarıdır “Samed”in/Akıl hayret içredir sanemdeki tecellisinden “Samed”in//Denizden farkı yoktur sahranın gerçekte//Asıl sır suyu köpüğe çeviren nitelikte// Unutma ki O her gün bir şe'n alır/Her tecelliden sonra feyz ve yardım gelir//Âdem'deki ilmin sırrına vakıf olsaydı İblis eğer/Yüceltirdi O'nu görünce uzun süre baş eğer//Zaman ve mekân bu âlem ve felekler nedir bunlar/Nedir bu ölçüler izahlar hesaplar ve sayılar//Nedir eşyadaki bu münafat ve lüzumat bu kıyaslar ve misaller/Nedir bu terkipler ve tahliller bu ruhlar ve bedenler//Çekemez sıkletini yüksek idrakimiz tüm bunları anlamada/Yorgun

Hikmet şairleri, Kuranikerim'in birçok hususuna olduğu gibi; işleyiş hususuna da önemle bağlıdır. Kuranikerim'de ayetler, ahkâm ve müşabih olmak üzere asıl da iki türdür. Şairler de kitabın müşabih yönünden esinle şiiri tanzimde, didaktik örneklerde dahi müşabih anlatımı yerinde bulurlar. Bu anlamda; olanı tebliğde estetik kaygı ve aktarım cihetinden teşbihî anlatım tercih edilir. Birçok hikmet şairi, söz konusu teşbihî anlatım etrafında seher vakti, abdest ve namaz kavramlarına değinmiştir. Şi'r-i hikmetin tüm Türk coğrafyalarında kabul görmüş en yalın sesi Yunus Emre, bu anlamda kişiöğluna şöyle seslenmiştir:

İşit ne dir horûsunuz
Tanla virilür rûzunuz
Dost dergâhına dutgil yüz
Tanla seher vaktinde dur

Söz konusu manzum kupleye göre; horoz, sabahın erdiğini haber vermektedir. Günün ne getireceği, tan vaktiyle tayin olunur. Bu anlamda dergâh-ı dosta yani mescide yüz tutmak, yönelmek gerekir. Uygun olan seher vakti ve tanla birlikte kıyam etmektir.

Cezîrî, söz konusu hususatla ilişkin olarak biraz daha müşabih bir söylem tercih etmiş ve şöyle demiştir:

Derê butxaneya 'işqê seher 'ârif ziyaret kir
Bi abê çeşm û xwûnê dil wudû best û teharete kir³³ (34/1/86)

Allah, her peygambere kişiöğlunun genelinden farklı olarak belirgin bir özellik yüklemiştir. Bu doğrultuda; peygamberlere eşit mesafede duran Allah, onları fazilet bakımından ayrı ayrı niteliklerde yaratmıştır. İlk insan ve ilk peygamber olan Hz. Âdem, bu yönüyle muteberken; ilâhın kendisine isimler ilminin tamamını öğretmesi açısından yaşayan her nesle rehberdir. Kuranikerim'de "Âdem'e bütün adları öğretti, sonra onları meleklere sunarak; doğru sözlü iseniz şunların adlarını bana bildirin dedi" Bakara Suresi (2/31) biçiminde yer bulan ayet-i celîle, tasavvufî her hikmet şairinin neredeyse tamamının kalemine ilham olmuştur. Kendini isimler ilminin Âdem'ine teşbih kılan Cezîrî, bu noktada ilâhtan "ve alleme'l-esmâ" sırrını istemektedir:

Bârî ji we 'ellemê ku xeberdar kirîn
Îro tu bizan Ademê esma yim ez³⁴ (40/3/96)

Evrenin on sekiz bin âlemden müteşekkil olduğu ifade edilir. Hatta bazı müfessir, Fatıha Suresinin ilk ayetini tefsir ederken ayrıç içinde (on sekiz bin âlemin) kaydını düşer. Kadim şiirde; âlem zaman zaman âdeme ve âdem de zaman zaman âleme teşbih olunmuştur. Bu temsilin en estetik örneklerinden biri, Şeyh Gâlib de tezahür etmiştir:

Hoşça bak zâtına kim zübde-i âlemsin sen
Merdüm-i dîde-i ekvân olan âdemsin sen

Merkûm ikilikte Şeyh Galib; insana, "âlemin özü ve varlığın göz bebeği" olması dolayısıyla hoşça bak zatına der. Burada elbette bir sözsel estetizm ve duyarlılık söz konusudur. İnsana zatına bak diyen Galib, insanın esasen zattan bir suret olduğunun ve zat-ı aslînin ilâh bulunduğu farkındadır. Bu dizelerle mânen "ilâhın zâtı insanın zâtındadır" diyen Galib, aynı söylemle; suya sabuna dokunmadan "ene'l-Hakk" demiştir. Bir mefhûmun özü yani zatı, her dem manadır. Mefhumun kendisi de irab da harf de kelime de biçim yani sûrettir. Âlem, evrenin bütünü âdem ise onun özetidir. Bütün olan âlemin manasından murat da o bütünü var eden tözdür. Cezîrî, kendisinden asır sonra söylenmiş bir ifadeyi, başka bir çehre ve anlam katmanı etrafında şöylece dillendirmiştir:

'Alem çi ye i'rab û hurûf û kelîmat
Ew lefze di nefsa xwe û me'na yim ez³⁵ (40/6/96)

Müritler ve bazı mürşitler, Arapça takıların dillendirilmesinde hayli sakınıktırlar. Öyle ki bazı ehl-i kemâl, ölüm anında "lâ" demiş olmak dolayısıyla iman boşa çıkar diyerek kelime-i tevhidi söylemekten imtina eder. Ayete'l-Kursî yerine "Allâhû lâ" tabirinin tercihi de toplumsal yaşantıda hayli tenkide neden olmuştur. Bakınız bu konuda Cezîrî merhûm ne kayıt düşmüştür:

düşen akıl aciz kalır kalkış için her çabada//Şaşkınlık ve çaresizliktir düşüncenin son sınırı/Nasıl anlasın kısır fehmiyle mahluk Hâlık'ını//Dil döküp durma Mela marifet vadisinde kâl u kıl ile/Çünkü marifet cevherine ulaşmamıştır kimse akıl ile.

³³ Aşk puthanesinin kapısını ziyaret etti ârif seherde/Arınıp abdest aldı gözyaşı ve gönülden akan kanlarla.

³⁴ İlâhî! "ve alleme'l-esmâ" sırrından haberdar et bizi/Bil ki bugün işte o Âdem-i esmâyım ben.

³⁵ Âlem dediğin irab harf ve kelimelerden ibaret/İşte o lafızda saklı mananın ta kendisiyim ben.

Tu ji nusxeyê tewhîdê vexwûn ayetê nefyê
Bê ayetê îsbat ku "illa" yim ez³⁶ (40/10/96)

Hikmet şairleri, müddei iken iddialarını kati delillere isnat ederler. Hüküm verirken de görülebilen gerçekleri baz alırlar. Onlara göre; önesürümünü sağlam delile dayandıramayan kördür. Böyle bir kişinin durumu, eblehliğinden esna-yı hacda haceresvedi görememeye benzer:

Kor e xwe nasipêrit carek bi des[t] delîlan
Ebleh çi ket tewafê nabînitin Berê-Reş³⁷ (43/10/102)

İnsanın ve zamanenin bozukluğu, didaktik eserlerin hemen çoğunda ayrı bir fasıl olarak yer bulmuştur. Sâhib-i fikr-i rakîk olan şair-i dakîk Cezîrî, bu durumu tıpkı Yûnus'un Mevlânâ'ya ait *Dîvân-ı Kebîr*'i tek beyitle özetlemesi gibi bir çırpıda özetlemiştir:

Xaliba ehlê zamanî me bila ademî yin
Venemayin ji kerê me'y reş û gayê te yî beş³⁸ (44/9/104)

Hikmet şairleri ve şair-i mutasavvîf, sanata ilâhî bir perspektiften bakarlar. Cezîrî, sanki bu tavrı onaylarcasına şu kaydı düşmüştür:

Wellah ji herdu 'aleman min husnê canan e xered
Bend im ji husna demdurran her sun'ê Rehman e xered³⁹ (46/1/104)

Kader mefhumu, birçok bilgin tarafından fazlaca irdelenmemesi gereken bir husus olarak yorumlanmaktadır. Hatt-ı zatında kader, Allah'ın ezelden ebede kadar olacak olan her şeyi önceden bilmesidir. Molla Cezîrî, mahlukatın kaderinin kalûbelâdan önce yazıldığını belirtir:

Ellah di ber qalûbela da yexme ket qelbê Melê
Avête çerxê cedwelê evrenge 'enberbarê xet⁴⁰ (49/10/110)

En az iki ayrı olgu ya da nesneyi; süreç, yer, algı vb. koşullar göz önünde tutulmak koşuluyla karşılaştırarak hüküm vermeye kıyas denir. Cezîrî, görmeden inanıp kıyas yoluyla Allah'ı bulmaya çalışan bir kulu, aslı hikmetten mahrum ve kanıtını ifşa eden olarak değerlendirir. Şu ikilik hikmet-kanıt ilişkisinin idrak edilmesi bakımından manidardır:

Wî nedî bejna te û danî qiyas
Hikmetê lew çûne burhanê xelet⁴¹ (51/3/112)

İlm-i kimya tecrübeyle müspet bir satha nüfuz eder. Yani aşk ilmi, deneyimle olumlu bir alanda içkindir. İşte içkin olanın adıdır aşk. Aşk, sahte ve gerçeği birbirinden ayırt etme yetisi sunmalıdır. Bu da deneyimle olanak bulur. Ölçümü gerçekleştirecek olansa mihenk görevi üstlenen kalptir. Hz. Peygamber, Buharî ve Müslim'de kayıtlı olduğu hâliyle; "Vücutta öyle bir et parçası vardır ki o doğru olursa bütün vücut doğru olur; o bozuk olursa bütün vücut da bozuk olur. İşte; o et parçasının adı kalptir" diyerek kalbin gerçekten de mihenk olduğuna dikkati çekmiştir. Söz konusu durumu, Cezîrî şöylece manzum eylemiştir:

Te divê safî û zexel jêk vedî tecrîbe key
Da 'iyarê bi temamî binumêtin çû mehek⁴² (53/4/118)

Allah'ın varlığı, devr-i akdemden devr-i an ve devr-i âti istikametinde tartışlagelmiştir. Cezîrî, bu hususta şu ikiliği kaydetmiştir:

Mislê tem a bûne weya ma dibin
Roji tecella ye çi hacet delîl⁴³ (57/10/122)

Vahdet, birlik demektir. Zıttı kesret olarak anılır. Çok defa kesret vahdetin köprüsüdür. Hilafetten hidayete çıkan bir yol vardır. Bunun için de sebat lazımdır. Aksi söz konusu olursa râh-ı hilâfet bâb-ı dalâlet açar. Bir peygamber olmasına karşın Hz. İbrahim, vahdete erişinceye dek; önce yıldızla, sonra aya ve sonra da güneşe yönelmiştir. Tamamının kısa zamanda söndüğünü fark etmesiyle; bu yanıp sönenleri yakıp

³⁶ Tevhîd kitabından yalnız lâyı okuma/Bil ki lafz-ı ispat olan illâyım ben.

³⁷ Kördür bir kez olsun dayandırmaz iddiasını sağlam delile/Ebleh kişi tavafı ne yapsın görmez ki Hacerü'l-Esved'i.

³⁸ Zamane insanları beniâdem midir acep/Farkalrı yok çünkü siyah eşeğimizle senin seki öküzünden.

³⁹ Allah'a yemin olsun ki! Her iki dünyada da hüsn-i canandır maksadım/Hayranı olduğum ay yüzlülerin güzelliğinden ötürü san'at-ı ilâhîdir maksadım.

⁴⁰ Allah kalubeladan önce Mela'nun gönlünü yağmalamak için/Kader cetvelinde anber saçan hattın nakşını böylece takdir etmiş.

⁴¹ Görmediği hâlde kıyas yoluyla anlamaya çalışan seni/Kaybetti asıl hikmeti gösterdi kanıtı yanlışlıkla.

⁴² Sahteyi gerçekten ayırt etmek istersen tecrübeye başvur/Ta ki mihenk göstereceğin sana tam olarak bunların ayarını.

⁴³ Var mıdır ya da olur mu hiç senin eşin/Güneş ortada dururken delil aramak niçin.

söndüren mutlak erki bulmuş ve vahdete ermiştir. Kitapta da bahsi yapılan bu durum (En'am, 76-78), Cezîrî de ezgilemiştir:

Husn û sura sûretê kes diderit qudretê
Lew di esil dûr e jê te'neyê lemma efel⁴⁴ (58/5/124)

Gönül, divan şiirinde her dem üstün tutulmuştur. Tecelligâh-ı ilâhî olarak adlandırılan gönül, bir aynadır. Seyyid İmâmeddîn Nesîmî el-Hurûfî, "Çü mü'mîn mü'mîne oldı mı'rât" kaydını düşerek; "Mümin, müminin aynasıdır" mealindeki hadis-i şerifi ezgileştirmiştir. Süreç, bütüncül bir anlamda ve her dem gönle itibar vermiştir. Bakınız, Molla Cezîrî, gönlü nice tasvir etmiş:

Dil Ke'beya Mewla ye lê narê Kelîm îsaye lê
Bangê "ene'llâh" daye lê hem Ke'be û hem Tûr e dil⁴⁵ (59/7/126)

İlm-i ledün, bilinmezlik ilmi biçiminde tercüme edilebilir. Gaybı bilmek anlamında olan bu söz dizisi, mutasavvıf şairlerin dilinde dem-be-dem yer bulmuştur. Hikmet erbabına göre; gayb ilmi, ancak Allah'ın tekrimiyle hâsıl olur. Her hususta olduğu gibi bu hususta da takdir ve hüküm, Allah'ındır. Cezîrî, Allah'ın gaybı kendilerine ilham ettiğini ve yardım ile bereketi Cebrail'den (a.s.) aldıklarını belirtmiştir. Bu durum, şairan-ı hikem-eda bulunan Cezîrî'nin ilm-i ledün hakkındaki hükmünü âşikâre kılmıştır:

Mulhimê xeybê we îmla digerit
Meded û feyz ji Rûhilqudus in⁴⁶ (63/18/134)

İnsanın kıymeti hususu, kutsal kitapların hemen çoğunda kayıt altındadır. Kuran, Sure-i Tin'de "lekad halakne'l-insâne fi ahseni takvîm/Biz insanı en güzel bir biçimde yarattık" (95/4) ibaresine yer verir. Bu ibare, Cezîrî'de şükür edası ile işlenmiştir:

Cewhera 'alî ye 'unsur me Mela!
Bi heqîqet ne ji xara te'es in⁴⁷ (63/19/134)

Allah'a zaman ve mekân durum ve imkân gibi hususlarda had tayin olunamaz. O, tayy-ı zaman ve tayy-ı mekândır. Yani zaman ve mekânın dışındadır. Ancak bazı zaman dilimleri ve mekânlar vardır ki Allah, o zamana veya mekâna tecelli eder. Zaman açısından ilâhın mücella eylediği evkat, özellikle seher ve sabah vaktini işaret eder. Mekânsa daha çok Kabe'dir. Cezîrî, istifham sanatından da istifade ederek; ilâhın her zaman ve her yerde olduğunu şöylece dillendirmiştir:

Ji sirra la mekan wacib tenezzul kirdi di imkanê
Fe eyne'l-'ilmu eyne'l-eyn eyne'l-eynu iz la eyn⁴⁸ (65/3/136)

Hikmet şairleri, hemen her olguda sırlı bakış açılarına sahiptirler. Kadın ve erkek, sosyokültürel ve edebî süreçlerin bütününde yer bulan albenili olgulardandır. Günümüzde daha çok eşitlik eksenini çerçevesinde tartışılmakta olan kadın ve erkek, hikmet-i Cezîrî'de şu yönde manidardır:

'Alim in em vê dizanîn cism in em ew rûh û cân in
Qet ji hev batin xweya nîn gerçi zahir ew cuda ye⁴⁹ (67/17/140)

Daha çok bir felsefî madde başı ve idrak yöntemi olan varlıkbilimsellik yani ontolojik yaklaşımlar salt hazır bir eseri tahlil etmeye yaramasından çok eserin bizatihi içindedir de. Söz konusu durum, öyle bir ahvâl peyda eder ki; kadim şiirin ontolojik tabakasallığı, Ahmed Hamdi Tanpınar merhumun şu dizelerini çağırıştır:

Ne içindeyim zamanın
Ne de büsbütün dışında
Yek-pâre geniş bir ânın
Parçalanmaz akışında

İşte; varlıkbilimsel idrak ve temayül, divan şiiriyle bütünüyle özdeş ve bütünsel işlenmişlik açısından âşikâre âhvesdir. Bakınız, Molla Cezîrî merhum, bu noktada ne kayıtlar düşmüştür:

Her di ber qalûbelayê belku ev 'alem [n]ebû
Çerxe gerdan dewrê gerdûn gunbedê mîna [n]ebû

⁴⁴ Albenili güzel bir suret yaratmaya kimin gücü yeter ki/Hakikatte uzaktır ondan lemma efele tanesi.

⁴⁵ Gönül Mevlâ'nın Kâbe'sidir onda Kelîm Mûsâ'nın ateşi parıldar/Hakkım sesi duyulur onda hem Kabe hem Tûr'dur gönül.

⁴⁶ Gaybı ilham eden Allah, böyle icra eder bhükümünü/Cebrail'den gelir elbet medet ve feyzimiz.

⁴⁷ Çok yüce unsurdandır varlık cevherimiz ey Mela!/Doğrusu bayağı ve aşağı bir unsur değiliz biz.

⁴⁸ Lamekân sırrından imkân âlemine tecelli etti Vâcibü'l-Vücûd/Nerde ilimö nerde zat nerde mekân "nerde" diye bir şey yok.

⁴⁹ Biz bu gerçeği biliriz erkekler birer beden kadınlar ruh ve candır/Görünürde ayrı gibi de olsa hakikatte birdir bunlar.

'Erş u kursî hêj di mexfî bûn di kenza qudretê

Husnê Heq bû di istîwayê lamî'a 'îşqê hebû

Nehtibûn hukmê sifatan ew ji zatê lem yezel

'Aşiq û me'şûq yek bûn şem' û hem perwane bû⁵⁰ (75/1, 2, 3/163-164)

Bu dizelere göre Cezîrî, âlemin kalubela ile vücut bulmuş bir olgu olduğunu; zaman, felek ve gökkubbenin bu ana kadar henüz var olmadığını, arş ve kürsün gizli bulunduğunu, Allah'ın cemalinin olgunluğunda aşkın nurunun da hazır olduğunu ve ilâh henüz bilinmiyorken; seven ve sevilenin, şem ü pervanenin mevcut olduğunu söyler. Böylelikle var oluşsal süreci alışlagelmiş hâliyle ezelle ilişkilendirmek yerine; ilâh ve kulları arasında yapılan akd-ı evvel ile ilişkilendirir.

Sultan II Mahmûd Han'ın zevceleri, Sultan Abdulmecîd Han'ın anneleri bulunan Bezm-i Âlem Vâlide Sultân'ın mühr-i nişânilerinde kayıtlı şu söz dizisi oldukça muteberdir:

Muhabbetden Muhammed oldu hâsıl

Muhammed'siz muhabbetden ne hâsıl

Âlemin var kılınma sebebi olan Muhammed'in (s.a.v.) var olma sebebidir, muhabbet. Bu cihetten Muhammed, muhabbeti faziletlendirir. Ehl-i tarik ve özelde ehl-i hikem; Allah'a ve hassaten nebisine "urvetü'l-vüskâ" dırlar. Buna da muhabbetle vasıl olurlar. Bu anlamda; Cezîrî, tasavvuf yolcularına şöyle bir öğüt telkin eder:

Cezbe û seyra sulûkê bêmehebbet nabitin

Cehdeya be-'îşq û hub çendî ku kir bêfeyde bû⁵¹ (75/8/164)

"Huve'l-evvelû ve'l-âhirû ve'z-zâhirû ve'l-bâtin ve huve bi-kulli şey'in alîm/O, önce; sonra, görünen ve görünmeyendir. Nitekim; O, her şeyi hakkıyla bilendir" Hadid Suresi (57/3) ayet-i celilesi, bakınız, Cezîrî'de ne yönde mülhemdir:

Huwe'l-ewvel huwe'l-Axir huwe'z-Zahir huwe'l-Batin

Huwe'l-Me'bûdu we'l-Meşhûdu fî kulli'l-huwiyyatî

Dizelere göre; Cezîrî, ilâhın önce, sonra, görünen, görünmeyen, kendisine ibadet edilen ve mutlak tanık olduğunu ifade etmişken, O'nun tüm kimliğinde var olduğunu söylemiştir.

İfade edilen hikemat-ı şî'riyye-i Cezîrî, hulasaten şöyle bir nokta istikametinde münderictir:

Ji Hafiz qutbê Şîrazê Mela fehm er bikey razê

Bi awazê ney û sazê dive ket bendê perwazê

Tuzed min hubbihe's-sefwa lî ehlu'l-hubbi neşwa

Meta ma telqe men tehwa de'î'd-dunya we ehmilha⁵² (95/8/228)

Yani, Molla Ahmed Cezîrî'nin mana-yı hikemat-ı şîriyyesi, bu elfazdan hareketle şu minvalde müstemeldir:

Sır, Şîraz'ın Mollası Hafız'dan mülhemdir. Sırdan murat, semaya vuslattır. Bu da ney ve sazla kabildir. Sevgilinin aşkı, âşıktaki artmalı ve onu aşk-ı hakikiye erişirmelidir. Gerçek vuslat isteniyorsa; tüm dünya yok sayılmalıdır.

Sonuç

Molla Ahmed Cezîrî, XVI. yüzyılın ikinci yarısı ile XVII. yüzyılın ilk yarısında yaşamış mütefekkir bir şairdir. Adından da anlaşılacağı üzere Cizrelidir. Sosyal vasıf açısından Monla/Molla olarak addedilebilir. Medrese eğitimi gördüğü gibi medrese öğretmenliği de yapmıştır. Yetişmesi tekke teddübüne mülhâktır. Tasavvufî temayüllü bir şahsiyet olarak erbab-ı hikemendir. En muteber eseri *Dîvân-ı Melaye Cezîrî* olan merhum, klasik şiir üslubunda şiirler kaleme alarak; alışılmış divan şiiri sevgili tipini işlemiş olmasına karşın, daha çok ehl-i kelam-ı kibardır. Şiirleri, biçim ve içerik bakımından divan şiiri ile örtüşür. Ancak onun şiirlerinde kullanılan vezin hecedir. Denk hece sayısına sahip uyaklı ve manidar sözler dizisi, *Cezîrî Dîvânı*'nı oluşturmuştur. Her şeye rağmen adı geçen divanda tahlil, tetkik ve tevile muhtaç en önemli husus, hikemat-ı şîriyye olarak tecessüm etmiştir. Bu anlamda adı geçen divan, ilk satırından son satırına kadar, belirtilen hususat ve ayrıntıları bağlamında değerlendirildi. İşte bu noktada; Molla Cezîrî şiirinde yer

⁵⁰ Belki bu âlem kalubela öncesine kadar yoktu henüz/Zaman çarkı dönen felek ve mavi bgökkubbe yoktu henüz// Arş ve kürsi kudretin hazinesinde gizli iken henüz/Kemâlde iken cemalullah mevcut idi aşkın nuru//Bilinmez iken zat-ı lem yezelin sıfatları henüz/Âşık ile maşuk hem pervane ile mum vardı.

⁵¹ Muhabbet olmadan gerçekleşmez ne bir cezbe ne de seyr/Aşk ve sevgisiz cezbe faydasızdır böyle gayret bi-karar.

⁵² Ey Mela! Şîraz'ın kutbu Hâfız'dan anladıysan bu sırrı eğer/Ney ile sazın avazıyla kanatlanıp ulaşmalısın semaya/Artar sevgilinin aşkından safa sarhoş olur ehl-i gönül onunla/Vuslata erdiğinde terk edebilirsin dünyayı içindekilerle.

bulan hikemat; ontolojik, epistemolojik ve sistematiksel açılardan irdelenerek temellendirildi. Bu bahisle; edep, hikmet, ve irfan çizgisi istikametinde yol alan ve yolda yaşadıklarını şiirleştiren Cezîrî'nin edebî kimliği tescillendi. Bu anlamda; Cezîrî ve *Dîvânı*'nın tam olarak Anadolu kültürüne mülhak olduğu saptandı. Nihayet, üzerinde çok da fazla kalem oynatılmamış yerel dilli bir şair ve en önemli yapıtı, kimliksel ve derinliksel açılardan gündeme taşındı.

KAYNAKÇA

- Altuntaş, Halil ve Şahin, Muzaffer (2011). *Kuran-ı Kerim Meali*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Doru, Mehmed Nesim (2014). Molla Ahmed El-Cezerî (Melayê Cizîrî)'nin Varlık Düşüncesinde İnsanın Ontolojik Değeri. *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi Gönül Sultanları Buluşması*, 26-28 Mayıs 2014, (TDKB), s. 207-217).
- ..... (2016). "Mevlânâ Celeleddin Rûmî ve Melayê Cizîrî'nin Düşüncesinde Varlığın Kaynağı ve Varoluşun Sırrı Olarak Aşk". *Mukaddime*, C. 7, S. 1, s. 53-71.
- İmam Müslim (2014). *Sahih-i Müslim ve Tercemesi*. (Çev. Mehmed Sofuoğlu), İstanbul: İrfan Yayıncılık.
- Tunç, Osman (2012). *Molla Ahmed Cezîrî Dîvânı-Melayê Cezîrî*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Turan, Abdulkaki (2010). *Melaye Ciziri Divanı ve Şerhi*. İstanbul: Nubihar Yayınları.
- Turgay, Nurettin (2011). Ahmed el-Botî el-Cizîrî ve Kuran'a Yaklaşımı. *Mukaddime*, C. 8, S. 1, s. 139-157.